

NAȘTEREA , NOULUI TESTAMENT

ORIGINE,
CULEGERE,
TEXT,
CANON

ARTHUR G. PATZIA

Traducere de Teodora Mihoc

• roua

CUPRINS

Tabele și figuri	10
Abrevieri	12
Prefață	17
Partea I	
Universul literar al Noului Testament	22
1. Considerații generale	22
2. Scripturile ebraice	26
3. Septuaginta (LXX)	29
4. Apocrifele Vechiului Testament	31
5. Pseudoepigrafele Vechiului Testament	34
6. Sulurile de la Marea Moartă	38
7. Literatura greco-romană	40
Partea a II-a	
Evangheliile	43
1. Isus din Nazaret	43
2. De la evanghelia orală la cea scrisă	50
a. Kerygma creștină timpurie	53
b. Critica formelor	54
3. De ce au fost scrise evangheliile	61
a. Ca răspuns la nevoile Bisericii	61
b. Ca răspuns la extinderea Bisericii	62
c. Datorită trecerii la cele veșnice a martorilor oculari	62
d. Ca răspuns la nevoia de a-i educa pe credincioși	62

e. Ca răspuns la noile provocări la adresa credinței	63
4. Cum au fost scrise evangheliile.	64
a. Problema sinoptică.	66
b. Critica surselor	70
c. Critica redactării	75
d. Alte critici	80
5. Evanghelia ca specie literară	81
6. Colecția împătrită a evangheliilor	85
a. Nevoia unei colecții	86
b. Etapele colecției	88
c. Autoritatea evangheliilor scrise	95

Partea a III-a

Epistolele pauline	97
1. Pavel	97
2. Pavel și literatura greco-romană.	99
3. Forma epistolelor lui Pavel.	103
4. Conținutul și contextul epistolelor lui Pavel.	104
5. Redactarea epistolelor lui Pavel.	107
a. Pavel ca autor unic al epistolelor sale.	108
b. Pavel apelând la ajutorul unui secretar (copist)	109
c. Pavel și colaboratorii lui.	111
d. Folosirea pseudonimului și ipoteza deuteropaulină	113
e. Editorii și interpolatorii.	120
6. Expedierea, primirea și lectura epistolelor lui Pavel	122
a. Emisarii epistolelor	123
b. Lectura epistolelor pauline în fața bisericilor.	125
c. Cititorii epistolelor	125
7. Culegerea epistolelor lui Pavel.	126
a. De la Pavel la Clement Romanul (c. 64–96 d.H.)	126
b. Teorii cu privire la culegerea epistolelor	127
c. De la Clement Romanul la Iustin (96–165 d.H.)	133
d. Marcion (c. 100–165 d.H.)	134
e. Manuscrisul P ⁴⁶	136
f. Canonul/Fragmentul Muratori	137
g. Părinți bisericești de mai târziu (c. 150–254 d.H.)	138

8. Rezumat	138
9. Canonicitatea epistolelor lui Pavel	140

Partea a IV-a

Alte scrieri ale Noului Testament 143

1. Faptele Apostolilor	143
2. Epistolele sobornicești	147
a. 1 Petru	148
b. 2 Petru	149
c. Iuda.	151
d. Iacov	152
e. Evrei	154
f. Literatura ioaneică	156
3. Rezumat	160

Partea a V-a

Canonul Noului Testament 162

1. Recapitulare	162
2. Autoritatea lui Isus	164
3. Apostolicitatea	164
4. Întrebuintarea în Biserică	166
5. Caracterul ortodox	167
6. Inspirația	168
7. Excurs: ordinea cărților Noului Testament.	172
8. Post-scriptum: dialogul contemporan despre canon și probleme conexe	179
a. Codul lui Da Vinci	181
b. Contribuții și controverse generate de Bart D. Ehrman	182

Partea a VI-a

Scrierea, copierea și transmiterea manuscriselor 188

1. Paleografia	188
2. Materialele de scris	189
a. Papirusul	189
b. Pergamentul	192
c. Condeiuul	194
d. Cerneala	194

e. Pupitrul	195
3. Forma cărților	195
a. Sulul	195
b. Codexul	197
4. Scrierea manuscriselor Noului Testament	200
a. Scrierea uncială/majusculele.	200
b. Scrierea minusculă.	203
c. Abrevieri/Contrageri	204
d. În sprijinul cititorilor	205
e. Autorii textului	207
f. Copiatorii textului	208
5. Transmiterea Noului Testament	210
a. Lecționarele	212
b. Traduceri sau versiuni	212
c. Textul grecesc	215

Partea a VII-a

Variantele textuale și critica textuală.	224
1. Variații neintenționate	225
a. Erori de vedere	226
b. Erori de auzire	227
c. Erori de scriere	228
d. Erori de judecată	229
2. Variații intenționate	230
a. Revizuirea gramaticii și a ortografiei	230
b. Armonizarea pasajelor asemănătoare	230
c. Eliminarea aparentelor discrepanțe și dificultăți	231
d. Conflația textuală	232
e. Adaptarea unor tradiții liturgice diferite	232
f. Modificări teologice sau doctrinare	233
3. Evaluarea dovezilor	237
Dovezile externe	238
Dovezile interne	238

Apendice I	
Canonul Vechiului Testament	243
Apendice II	
Conducători de seamă ai Bisericii Timpurii	246
Apendice III	
Liste canonice și colecții timpurii ale Noului Testament	247
Apendice IV	
Liste canonice târzii ale Noului Testament	248
Apendice V	
Manuscrite timpurii ale Noului Testament	249
Glosar	251
Bibliografie selectivă	264
Index tematic	282
Index de autori moderni	295
Index de referințe biblice	301

TABELE ȘI FIGURI

Tabelul 1.1	Exemple de paralelisme: Noul Testament și apocrifele Vechiului Testament	34
Tabelul 1.2	Cărțile pseudoepigrafe ale Vechiului Testament	36
Figura 2.1	Talmudul	47
Figura 2.2	Noul Testament – cronologie	52
Tabelul 2.3	Trei clasificări ale formelor evangheliilor	59
Tabelul 2.4	Trei paralele sinoptice	67
Figura 2.5	Evaluarea comparativă a materialului sinoptic	70
Figura 2.6	Ipoteza Q	71
Figura 2.7	Ipoteza celor patru documente	73
Figura 2.8	De la tradițiile despre Isus la evangheliile scrise	74
Tabelul 3.1	Structura epistolelor lui Pavel	105
Figura 4.1	Proporții ale literaturii Noului Testament	160
Tabelul 4.2	Scrierile, după criteriul autorilor	160
Figura 5.1	Cea mai timpurie colecție de epistole pauline	175
Figura 5.2	Colecția extinsă a epistolelor pauline	176
Figura 6.1	Filă de papyrus	190
Tabelul 6.2	Exemple de papyrusuri ale Noului Testament	191
Figura 6.3	Scrierea și materialele de scris	196

Figura 6.4	Sciere uncială grecească.	201
Tabelul 6.5	Câteva manuscrise unciale importante.	202
Figura 6.6	Sciere grecească minusculă.	203
Tabelul 6.7	Contrageri ale copiștilor	204
Figura 6.8	Simboluri creștine	205
Figura 6.9	Manuscris autograf și copii.	210
Figura 6.10	Transmiterea Noului Testament	211
Figura 6.11	O hartă a tradițiilor textuale	218
Tabelul 7.1	Luca 2:14	229
Tabelul 7.2	1 Ioan 5:7	235
Figura 7.3	O pagină din Noul Testament grecesc modern.	241

Un număr considerabil de cercetători s-au preocupat de retorica antică și au analizat elementele retorice și artistice ale scrisorilor lui Pavel.⁸ Exemplul cel mai viu cu privire la folosirea retoricii în Noul Testament apare în raporturile dintre Pavel și corinteni (1 Cor. 1:17–2:5). Se pare că corintenii erau împătimiti după înțelepciune și oratoria publică, căci atunci când Pavel le-a propovăduit Evanghelia, l-au criticat pentru lipsa de abilități retorice. Adevarul este că Pavel trebuie să fi studiat și el retorica în vremea instruirii sale și că era în stare să o folosească la momentul potrivit. Deși corintenii au găsit că vorbirea sa este „vrednică de dispreț“ (2 Cor. 10:10), nu putem să nu remarcăm ironia răspunsului său din 2 Corinteni 11:6: „Chiar dacă sunt un necioplit [*idiōtēs*] în vorbire [literal, nepriceput sau neștiutor în vorbire], nu sunt însă și în cunoștință.“

Ceea ce vrea să le spună Pavel, de fapt, corintenilor atunci când vorbește despre „înțelepciunea vorbirii“ (1 Cor. 1:17), „înțelepciunea celor înțelepți“ (1:19–20) și „vorbărețul veacului“ (1:20) este faptul că *conținutul este mai important decât forma*. Dacă „medium-ul [mijlocul] este mesajul“ (Marshall McLuhan), atunci înțelegem grija apostolului de a propovădui Evanghelia astfel încât accentul să cadă pe mesajul crucii lui Hristos și pe puterea *aces-teia*, nu pe elocvența vorbitorului (1 Cor. 2:4–5).

Atenția acordată retoricii a dus la o metodă de interpretare biblică cunoscută sub numele de „critică retorică“, prin intermediul căreia evangheliile și epistolele sunt analizate conform canoanelor retoricii antice. În principiu, procedeul constă în identificarea locurilor din Noul Testament în care anumiți autori ai Noului Testament au folosit procedee lingvistice, retorice, de comunicare, topică, persuasiune etc. Practic, fiecare carte – și

son, „Diatribē“, în *DPL*, p. 213–214; S. E. Porter, „Diatribē“, în *DNTB*, p. 296–298.

⁸ De exemplu, Averil Cameron, *Christianity and the Rhetoric of Empire. The Development of Christian Discourse*, SCL 55, University of California Press, Berkeley, 1991; Robert Jewett, *The Thessalonian Correspondence. Pauline Rhetoric and Millenarian Piety*, Fortress, Philadelphia, 1986; George A. Kennedy, *The Art of Rhetoric in the Roman World*, 300 B.C.–A.D. 300, Princeton University Press, Princeton, 1972; Burton L. Mack, *Rhetoric and the New Testament*, Fortress, Minneapolis, 1990; Abraham J. Malherbe, „«Seneca» on Paul as Letter Writer“, în *The Future of Early Christianity. Essays in Honor of Helmut Koester*, ed. Birger A. Pearson, Fortress, Minneapolis, 1991, p. 414–421; J. Smit, „The Genre of I Corinthians 13 in the Light of Classical Rhetoric“, *NovT*, 33/1991, p. 193–216; D. F. Watson, „The New Testament and Greco-Roman Rhetoric. A Bibliographical Update“, *JETS*, 33/1990, p. 513–524; *idem*, ed., *Persuasive Artistry. Studies in New Testament Rhetoric in Honor of George A. Kennedy*, JSNTSup 50, JSOT Press, Sheffield, 1991; Detlev Dormeyer, „The Hellenistic-Letter Formula and the Pauline Letter-Scheme“, în *The Pauline Canon*, ed. Stanley E. Porter, PSt 1, E. J. Brill, Leiden, 2004, p. 59–93.

multe secțiuni ale cărților – din Noul Testament a fost studiată prin prisma acestei relativ noi „științe“ a interpretării.⁹

Când am vorbit, în Partea a II-a, despre evanghelie ca specie literară, am notat că evangheliile ar trebui clasificate ca biografii, chiar dacă diferă în unele aspecte semnificative de modelele antice, mai ales în privința modului cum Îl prezintă pe Isus și vestea cea bună. Acest lucru este valabil, în mare parte, și în cazul apostolului Pavel și al epistolelor sale. Pavel era un evreu elenistic, folosind, așadar, în mod firesc formele orale de comunicare și convențiile literare de scriere specifice scrisorilor din secolul I. Cercetările recente ne ajută să înțelegem aspecte pe care cititorii lui Pavel le cunoșteau deja și le considerau ca de la sine înțelese, din cauză că recunoșteau aceste modele, forme și stiluri în scrierile sale. După cum spune M. Luther Stirewalt Jr., „Pavel a adaptat forma și funcția oficială a stilului epistolar la scopurile unei scrisori apostolice menite să întărească și să vegheze asupra comunităților de credință, instruindu-le și ajutându-le să se dezvolte liturgic și să întărească legăturile personale și conștiința comunitară“.¹⁰

Asta nu înseamnă însă că epistolele lui Pavel sunt exact ceea ce pretind cercetătorii că ar fi; este interesant să observăm că între specialiști există divergențe majore cu privire la *care* anume au fost modelele lui Pavel. Se poate ca Pavel să se fi orientat după anumite modele, dar nu a fost limitat de ele. Pavel ne dă impresia că își modifică stilul în funcție de contextul de viață al bisericilor cărora li se adresează.

Elementul nou și specific prin care se remarcă scrisorile lui Pavel și prin care se deosebesc de alte scrisori contemporane este faptul că *sunt scrisori creștine*. Rezultă, așadar, că, în anumite privințe, Pavel creează o specie literară nouă – scrisoarea apostolică – cu scopul de a transmite credința apos-

⁹ Parametrii „criticii retorice“ nu intră în scopul acestui studiu. Cititorii sunt încurajați să consulte B. Fiore, „Rhetoric and Rhetorical Criticism (NT Rhetoric and Rhetorical Criticism)“, în *ABD*, vol. 5, p. 715–719; G. W. Hansen, „Rhetorical Criticism“, în *DPL*, p. 822–826; R. Majercik, „Rhetoric and Rhetorical Criticism (Rhetoric and Oratory in the Greco-Roman World)“, în *ABD*, vol. 5, p. 710–712; D. F. Watson, „Rhetorical Criticism“, în *DJG*, p. 698–701. B. W. Winter, „Rhetoric“, în *DPL*, p. 820–822; D. L. Stamps, „Rhetoric“, în *DNTB*, p. 953–959. Bibliografiile din aceste scurte studii le vor da studenților o idee despre anvergura cercetării în domeniu. Mulți critici se ghidează după principiile stabilite de către George A. Kennedy în lucrarea sa *New Testament Interpretation Through Rhetorical Criticism*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1984. Ben Witherington III, de exemplu, a scris o serie întregă de comentarii la Noul Testament cu subtitlul *A Socio-Rhetoric Commentary*.

¹⁰ M. Luther Stirewalt Jr., *Paul the Letter Writer*, Eerdmans, Grand Rapids, 2003, p. 24.

toică și de a împărtăși credința creștină. Epistola întâi către Tesaloniceni (presupunând că aceasta este cea mai timpurie dintre epistole) ar fi, așadar, cea dintâi din șirul multor altor astfel de scrisori apostolice (în grecește, *epistolai*) care aveau să devină, de-a lungul procesului de canonizare, epistole pentru întreaga Biserică.¹¹

3. FORMA EPISTOLELOR LUI PAVEL

Forma *de bază* a scrisorilor antice prezenta o structură tripartită: (1) o secțiune introductivă, (2) partea principală și (3) o secțiune de încheiere. Putem vedea această structură într-o scrisoare timpurie adresată „lui Isidor“:

Lui Isidor, fratele meu, salutări. Ajungând la Antinoopolis, am primit scrisoarea ta, prin care am trăit sentimentul că te văd pe tine. De aceea, te rog cu stăruință să îmi scrii mereu, pentru ca astfel să crească și prietenia noastră. Dacă mă arăt uneori zăbavnic să-ți răspund, asta se întâmplă din cauză că nu găsesc pe nimeni care să călătorească înspre tine. Scrie-mi despre orice trebuință ai avea, căci știi că îți voi răspunde fără întârziere. Dacă îmi scrii o scrisoare, trimite-i-o prietenului meu Hermes, în casa lui Artemis, ca să mi-o poată da mai departe. Însuși Hermes și sora lui Tausiris îți trimit multe salutări. Rămas bun... A i se înmâna prietenului meu Isidorus din Filadelfia de la...¹²

O comparare atentă a scrisorilor lui Pavel cu tipicul antic ne arată că apostolul nu s-a simțit constrâns să respecte servil aceste șabloane. Observăm în scrisorile lui multe abateri datorate împrejurărilor și condițiilor în care scria. În general, totuși, epistolele sale urmează un format asemănător:

1. salutarea de început (expeditor, destinatar, salut)¹³
2. mulțumire sau binecuvântare (adeseori, cu mijlocire)
3. cuprinsul scrisorii
4. pareneza (adică instrucțiunea/îndemmurile morale)

¹¹ Îi datorăm aceste perspective lui Raymond F. Collins și lucrării sale *The Birth of the New Testament*, Crossroads, New York, 1993.

¹² Citat în Stanley K. Stowers, *Letter Writing*, p. 62–63. Alte exemple pot fi găsite în C. K. Barrett, *New Testament Background. Writings from Ancient Greece and the Roman Empire That Illuminate Christian Origins*, ed. rev., Harper San Francisco, San Francisco, 1995.

¹³ Pentru o enumerare integrală a versetelor, vezi Jerome Murphy-O'Connor, *Paul the Letter-Writer. His World, His Options, His Skills*, Liturgical Press, Collegeville, Minn., 1995, p. 45–55, 99–113.

5. încheierea (salutări, doxologie, binecuvântare, urări de pace, sărutări)¹⁴

Tabelul 3.1 ne ajută să vizualizăm mai clar acest tipic.

4. CONȚINUTUL ȘI CONTEXTUL EPISTOLELOR LUI PAVEL

În momentul în care Pavel își scria efectiv epistolele, avea la dispoziție două surse principale de informare (ceea ce nu scoate din calcul geniul creativ de care dă dovadă în interpretarea, aplicarea și elaborarea doctrinei creștine timpurii). Una din aceste surse era revelația personală pe care o primise de la Domnul, după cum aflăm din Galateni 1:11-12: „Fraților, vă mărturisesc că Evanghelia propovăduită de mine nu este de obârșie omenească; pentru că n-am primit-o, nici n-am învățat-o dela vreun om, ci prin descoperirea lui Isus Hristos.“ Aici, întocmai ca în Galateni 1:16-17 („n-am întreat pe niciun om, nici nu m-am suit la Ierusalim la cei ce au fost apostoli înainte de mine“), Pavel vrea să arate că revelația Evangheliei și interpretarea aparține pe care i-o face în epistolele sale i-au fost descoperite de Domnul.

Astfel de afirmații sunt menite să îi întărească legitimitatea de apostol și să-i împiedice pe cititorii săi să treacă „la o altă evanghelie“ (Gal. 1:6-7). Pentru Pavel, era important să sublinieze pentru galateni că Evanghelia pe care o predica nu era ceva născocit de el sau preluat de la vreo altă ființă umană, ci că a primit-o prin revelația lui Isus Hristos.

A doua sursă de informare pe care a avut-o Pavel au constituit-o tradițiile Bisericii Primare. Atunci când am vorbit despre evangheliile (în Partea a II-a), am arătat cum a folosit Pavel kerygma creștină în propovăduirea sa. Acestea erau adevăruri teologice pe care Pavel le-a moștenit prin asocierea sa cu comunitățile creștine timpurii. Trebuie să ne reamintim că, în timpul anilor de formare a lui Pavel ca ucenic creștin – și chiar și mai târziu –, el a făcut parte dintr-o biserică cu o anumită învățătură și cu un anumit cult. Relațiile lui cu credincioșii din Damasc, Tars, Antiohia și Ierusalim l-au adus în contact cu ideile și practicile creștinismului timpuriu. Era așadar firesc ca, în calitate de apostol al lui Hristos, să le transmită mai departe predicând și învățându-i pe alții.

¹⁴ În aceste cinci unități – identificarea expeditorului inițial, menționarea coexpeditorilor, formulele de adresare multiple, structura duală a conținutului și subscrierile –, Pavel a adaptat convențiile corespondenței oficiale (M. Luther Stirewalt, *Paul the Letter Writer*, p. 54).

SCHEMA STRUCTURII EPISTOLELOR

	1 Tesaloniceni	1 Corinteni	2 Corinteni	Galateni	Filipeni	Romani
I. Salutul						
A. Expeditor	1:1a	1:1	1:1a	1:1-2a	1:1	1:1-6
B. Destinatar	1:1b	1:2	1:1b	1:2b	1:1	1:7a
C. Salutarea	1:1c	1:3	1:2	1:3-5	1:2	1:7b
II. Mulțumirea						
	1:2-10	1:4-9	1:3-7	—	1:3-11	1:8-17
	2:13					
	3:9-10					
III. Cuprinsul scrisorii						
	2:1-3:8 (posibil 3:11-13)	1:10-4:21	1:8-9:14 (epistola incompletă) 10:1-13:10 (fragment de epistolă)	1:6-4:31	1:12-2:11 3:1-4:1 4:10-20	1:18-11:36
IV. Îndemnuri și instrucțiuni morale						
	4:1-5:22	5:1-16:12 16:13-18 (pareneză în încheiere)	13:11a (rezumat)	5:1-6:10 6:11-15 (rezumat al epistolei)	2:12-29 4:2-6	12:1-15:13 15:14-32 (planuri de călătorie și pareneză în încheiere)
V. Încheiere						
A. Urarea de pace	5:23-24	—	13:11b	6:16	4:7-9	15:33
B. Salutări	—	16:19-20a	13:13	—	4:21-22	16:1-15 (?)
C. Sărutare	5:26	16:20b	13:12	—	—	16:16 (?)
D. Poruncă apostolică	5:27	16:22	—	16:17	—	—
E. Binecuvântare	5:28	16:23-24	13:14	6:18	4:23	16:20 (?)

Tabelul 3.1 Structura epistolelor lui Pavel

Un aspect important pentru înțelegerea acestui fapt îl reprezintă felul în care sunt folosiți termenii „a primi“ (*paralambanō*) și „a transmite“ (*paradidōmi*). Iată două exemple frapante ale modului în care îi folosește Pavel:

Căci *am primit* dela Domnul ce *v-am învățat*; și anume că, Domnul Isus, în noaptea în care a fost vândut... (1 Cor. 11:23–25)

V-am învățat înainte de toate, așa cum *am primit* și eu: că Hristos a murit pentru păcatele noastre... (1 Cor. 15:3–4)

Pe lângă aceste exemple clasice, cercetările asupra epistolelor lui Pavel au scos la iveală și alte locuri, în afară de kerygma, unde apostolul este îndatorat tradițiilor creștine timpurii. În mare, putem aminti următoarele:

1. crezuri și mărturisiri creștine timpurii (Rom. 10:9; 1 Cor. 15:3–4; 1 Cor. 16:22; 1 Tim. 3:16 [totodată, un imn]);
2. expresii liturgice creștine timpurii, precum imnurile, formulele bap-tismale, rugăciunile (Rom. 6:1–11; Ef. 5:14; Fil. 2:6–11; Col. 1:15–20; 1 Tim. 3:16; 2 Tim. 2:11–13; Tit 3:4–7);
3. pareneză creștină timpurie, inclusiv locurile în care Pavel își îndeamnă cititorii să continue să creadă și să facă ceea ce fuseseră învățați (1 Cor. 11:2; Fil. 4:9; Col. 2:6; 1 Tes. 4:1; 2 Tes. 2:15; 3:6).¹⁵

¹⁵ Pentru liste de vicii și de virtuți, vezi Gal. 5:19–23; Ef. 5:3–5; Col. 3:5–15. Regulile casnice (germ. *Haustafeln*) sunt date în Ef. 5:21–6:9; Col. 3:18–4:1; Tit 2:1–10. Mai sunt și alte îndemnuri morale, ca cele din Rom. 12:9–13. Pentru „cuvintele Domnului“ la Pavel, vezi Calvin Roetzel, *The Letters of Paul*, ed. a 5-a, Westminster John Knox, Louisville, Ky., 1991, p. 76–79. Scopul studiului de față nu permite o discuție mai pe larg a materialului de mai sus. Resurse excelente pe această temă se găsesc la George E. Cannon, *The Use of Traditional Materials in Colossians*, Mercer, Macon, Ga., 1983; A. M. Hunter, *Paul and His Predecessors*, Westminster, Philadelphia, 1961; Eduard Lohse, *The Formation of the New Testament*, Abingdon, Nashville, 1972; Ralph P. Martin, *New Testament Foundations. A Guide for Christian Students*, 2 vol., Eerdmans, Grand Rapids, Mich., 1975–1986, vol. 2, p. 248–275; *idem*, *Worship in the Early Church*, Grand Rapids, Mich., Eerdmans, 1974; Calvin Roetzel, *Letters of Paul*, p. 72–83; Eduard Schweizer, „Traditional Ethical Patterns in the Pauline and Post-Pauline Letters and Their Development (Lists of Vices and House-Tables)“, în *Text and Interpretation. Studies in the New Testament Presented to Matthew Black*, ed. Ernest Best și R. McL. Wilson, Cambridge University Press, Cambridge, 1979, p. 195–200. Richards folosește termenul de „material preformat“ sau „tradiții preformate“ (*Secretary in the Letters of Paul*, p. 158–159; *Paul and First-Century Letter Writing. Secretaries, Composition, and Collection*, InterVarsity Press, Downers Grove, Ill., 2004, p. 94–99. Vezi și E. Earle Ellis, *The Making of the New Testament Documents*, Brill Academic, Boston, 2002.

În felul acesta, o mare parte din materialul pe care l-a folosit Pavel în epistolele sale îl moștenise de la Biserica Primară, transmițându-l mai apoi comunităților sale. Asta nu înseamnă că Pavel a fost lipsit de creativitate. El adapta, pur și simplu, materialul tradițional la problemele cu care se confrunta la un moment dat. Tradiția era, pentru Pavel, „o realitate dinamică izvorâtă dintr-un trecut viu cu înrâurire directă asupra prezentului și cu capacitatea de a anticipa viitorul”.¹⁶ Nimeni nu se îndoiește de faptul că Pavel a fost cel mai important teolog creștin al primului veac. Fără zelul său misionar, fără grija sa pastorală și fără teologia elaborată în epistolele sale, creștinismul ar fi rămas probabil o simplă sectă derivată din iudaism.

Citind epistolele lui Pavel din Noul Testament, putem ajunge la următoarele concluzii: (1) treisprezece epistole (mai puțin Epistola către evrei) îi sunt atribuite lui Pavel; (2) majoritatea epistolelor lui au fost ocazionale sau particulare, adică adresate unor comunități locale de credincioși specifice și într-un scop bine definit (de exemplu, credincioșilor din Roma, Corint, Filipi, Tesalonic, Colose, Efes, Galatia etc.); (3) alte epistole au fost adresate unor anumite persoane (Filimon, Timotei și Tit); (4) epistolele lui Pavel erau citite în biserici, probabil în timpul închinării (Col. 4:16; 1 Tes. 5:27; cf. Iustin, *1 Apol.* 67); (5) unele dintre epistole erau menite să fie date mai departe și altor biserici (Gal. 1:2; Col. 4:16); și (6) nu toate epistolele pe care le-a scris Pavel ni s-au păstrat (1 Cor. 5:9; 2 Cor. 2:4; Col. 4:16). La vremea scrierii epistolelor sale, Pavel nu avea de unde să știe că epistolele sale aveau să fie puse laolaltă și să devină normative și canonice pentru Biserica universală, așa cum sunt ele astăzi.

5. REDACTAREA EPISTOLELOR LUI PAVEL

Orice discuție cu privire la alcătuirea, punerea laolaltă și canonicitatea epistolelor lui Pavel se desfășoară între două certitudini: pe de o parte, faptul că apostolul Pavel și-a adresat epistolele unor persoane și unor biserici; pe de altă parte, faptul că, până în anul 397 d.H., Biserica trecuse în canon paisprezece epistole atribuite lui Pavel (inclusiv Evrei), alături de celelalte cărți care alcătuiesc canonul Noului Testament.

Ce s-a întâmplat însă între secolul I și secolul al IV-lea rămâne un subiect deschis multor speculații și dezbateri. Izvoarele care ne-ar putea ajuta să reconstituim statutul epistolelor lui Pavel în această perioadă sunt fie inexistente, fie supuse mai multor interpretări. Nu există un consens

¹⁶ Calvin Roetzel, *Letters of Paul*, p. 74–75.

PARTEA A VII-A

VARIANTELE TEXTUALE ȘI CRITICA TEXTUALĂ

Se poate ca mulți cititori ai unora din traduceri în limbi moderne ale Noului Testament (cum ar fi NRSV sau NIV) să nu fie conștienți de laborioasele procese de studiu textual care au dus la traducerea în cauză. Presupunem, pe bună dreptate, că ceea ce citim reprezintă adevăratul „Cuvânt al lui Dumnezeu“ pe care ne putem zidi credința și practica. Totuși, uneori întâlnim în aceste traduceri pasaje cu note de subsol în care se spune: „Unele manuscrise omit“ (sau „adaugă“) anumite cuvinte, fraze sau pasaje (vezi observațiile de mai jos la Rugăciunea Domnească, Mat. 6:13; alte exemple ar mai fi Mat. 6:25; Marcu 3:14; 9:29; 16:8; Luca 8:43; Ioan 3:13; 7:53–8:11; Fapte 8:36; Ef. 1:1; Col. 1:14; 1 Ioan 5:7–8). În esență, aceasta arată că editorii traducerii englezești în cauză sunt conștienți de faptul că textul grecesc permite în locul respectiv lectiuni alternative pe care doresc să le semnaleze în traducerea pe care o propun. Ceea ce rămâne, totuși, ascuns privirilor cititorului de azi sunt miile de alte variante prezente în Noul Testament grecesc, pe care le inventariază UBS⁴ și NA²⁷ (pentru exemplificare, vezi Figura 7.3, care cuprinde o pagină din Coloseni 1).

În capitolul anterior, am vorbit despre procesul de scriere și de transmitere a Noului Testament și am observat în ce fel se poate să fi comis erori cei însărcinați cu copierea textului. Aș dori să continui aici această discuție, referindu-mă însă, mai cu seamă, la *natura* și *semnificația* anumitor variante. Cum trebuie să ne raportăm la acele note suplimentare din Noul nostru Testament? Care este natura și semnificația acestor variante textuale? Cum hotărâsc criticii textuali ai Noului Testament care dintre variante este cea originală? În ce fel afectează toate acestea credința noastră că Noul Testament este Cuvântul inspirat și normativ al lui Dumnezeu?

Ne vom opri puțin la principiile și practica criticii textuale aplicate la Noul Testament și vom vedea felul în care această disciplină ne ajută să înțelegem și să apreciem mai adecvat textul Noului Testament. Am păstrat forma grecească a celor mai mulți termeni pentru a pune în lumină valoarea lor ilustrativă și comparativă. Îi încurajăm pe cititorii care nu posedă cunoștințe de limba greacă să compare forma și dispunerea literelor și a cuvintelor și să ignore sensul acestora.¹

1. VARIAȚII NEINTENȚIONATE

95% din variațiile care apar în Noul Testament sunt erori neintenționate. Asta înseamnă pur și simplu că, în procesul de copiere a unui manuscris după un altul, survineau în mod natural unele erori de transcriere. Faptul de a copia textul Noului Testament nu i-a scutit pe copiiști de anumite neputințe omenești, nici de neajunsurile inerente unor materiale de scris rudimentare, unei scrieri dificile și unor spații de scris prea puțin confortabile. Multe dintre greșelile pe care le-au făcut aceștia sunt de aceeași natură ca cele pe care le-am face și noi astăzi dacă nu am beneficia de avantajele pe care ni le oferă corectorii, editorii, computerele, programele informatice care verifică ortografia textelor, fotocopiatoarele și tipografii. În schimb, este uimitor cât de multe erori pot apărea atunci când ne bazăm doar pe factorul uman. Asta i-a făcut pe Bruce M. Metzger și Bart D. Ehrman să remarce că un număr important din erorile făcute fără intenție au fost comise „de către copiiști bine intenționați, dar uneori mărginiți sau oboșiți“.²

¹ Cartea de față nefiind un manual de critică textuală, le recomand celor care doresc să înțeleagă mai bine această disciplină să consulte monografiile standard ale unor autori precum Kurt și Barbara Aland, J. Harold Greenlee, Jack Finegan, Bruce M. Metzger, Bart D. Ehrman; de asemenea, Eldon J. Epp și Gordon D. Fee, *Studies in the Theory and Method of New Testament Textual Criticism*, Eerdmans, Grand Rapids, Mich., 1992; David Alan Black, *New Testament Textual Criticism. A Concise Guide*, Baker, Grand Rapids, Mich., 1994; *idem*, ed., *Rethinking New Testament Textual Criticism*, Baker Academic, Grand Rapids, 2002; Michael W. Holmes, „Textual Criticism“, în *DPL*, p. 927–932; *idem*, „Textual Criticism“, în *NTCI*, p. 101–134; Eckhard J. Schnabel, „Textual Criticism. Recent Developments“, în *The Face of New Testament Studies. A Survey of Recent Research*, ed. Scot McKnight și Grant R. Osborne, Baker Academic, Grand Rapids / Apollos, Leicester, 2004, p. 59–75.

² Bruce M. Metzger, *The Text of the New Testament. Its Transmission, Corruption, and Restoration*, ed. a 4-a, Oxford University Press, New York, 2005, p. 258. Pentru detalii și ilustrații suplimentare, recomand p. 186–206 din această lucrare; recomand, de asemenea, J. Harold Greenlee, *Introduction to New Testament Textual Criticism*, Hendrickson,

a. Erori de vedere

Confundarea unor litere cu aspect asemănător

Mai ales scrierea uncială pune astfel de probleme:

€ Θ Ο C

Π Γ Ι T

A Λ Δ

H N

Dacă la asta mai adăugăm și o oarecare neglijență, condiții de scris minime, un papyrus de calitate inferioară și alți astfel de factori, erorile se explică foarte ușor. Acesta se pare că a fost cazul cu 2 Petru 2:13 („se pun pe chefuit în destrăbălarea lor [la mesele lor de dragoste] când ospătează împreună cu voi“):

ΑΓΑΠΑΙC („mese de dragoste“)

ΑΠΑΤΑΙC („destrăbălare“)

Împărțirea eronată a cuvintelor în propoziție

Un bun exemplu este 1 Timotei 3:16: „fără îndoială, mare este taina religiei noastre“ unde *scriptio continua* le-a creat dificultăți copiștilor care au încercat să împartă fraza următoare:

ΟΜΟΛΟΓΟΥΜΕΝΩΣΜΕΓΑ

ομολογουμενωσμεγα

În unele manuscrise apare:

όμολογοϋμεν ως μέγα („recunoaștem cât de mare“)

Iar în altele:

όμολογουμένως μέγα („în chip vădit mare“)

Haplografia

Haplografia înseamnă omiterea unor litere, cuvinte sau propoziții. De pildă, variantele din 1 Tesaloniceni 2:7: „Dimpotrivă, ne-am arătat blânzi [prunci] în mijlocul vostru“:

ηπιοι („am fost blânzi“)

νηπιοι („am fost prunci“)

Peabody, Mass., 1995, p. 55–58; Peter M. Head, „Observations on Early Papyri of the Synoptic Gospels, Especially on the «Scribal Habits»“, *Bib*, 71/1990, p. 240–247.

Omiterea lui *v* este ușor de înțeles, deoarece cuvântul anterior se termină în *v* și cuvintele ar fi fost scrise fără spațiu.³

Parablepsis

O altă sursă frecventă de erori prin omisiune era *parablepsis*, „alunecarea privirii“. Aceasta se întâmpla atunci când propoziții alăturate se terminau cu cuvinte asemănătoare (*homoioteuton*) și ochiul copistului aluneca din greșeală la un cuvânt asemănător de mai jos, sărind astfel peste o bucată de text. În unele manuscrise, Matei 12:47 nu apare deloc, probabil din cauză că ochiul copistului a sărit accidental de la ultimul cuvânt din versetul 46 (λαλησαι) până la același cuvânt final, din versetul 47. Textul pe care îl copia se prea poate să fi arătat așa:

12:46 ζητουντες αυτω λαλησαι
 12:47
 λαλησαι
 12:48 ο δε . . .⁴

Ditografia

Termenul *ditografie* înseamnă „scris de două ori“ și se referă la repetarea unor cuvinte și/sau propoziții. Această eroare apare, de exemplu, în unele manuscrise grecești la Fapte 19:34 și 27:37. În unele manuscrise, în Marcu 12:27, cuvântul *Dumnezeu* (θεός) apare de două ori.

Metateza

Termenul *metateză* se referă la schimbarea ordinii literelor într-un cuvânt sau a unui cuvânt într-o propoziție. Așa se întâmplă la Marcu 14:65, unde găsim variantele ελαβον (*elabon*, „ei au luat“), dar în unele apare εβαλον (*ebalon*, „ei au aruncat“).

b. Erori de auzire

Multe vocale și cuvinte se pronunțau la fel, deși se scriau diferit și însemnau lucruri diferite – fenomen asemănător cu omonimele noastre. Erori de felul acesta, cunoscute sub numele de *itacisme*, apăreau frecvent când copiii pronunțau pentru sine cuvintele în timp ce le transcriau sau în timpul multiplicării manuscriselor după dictare într-o scriptorie.

³ Vezi Kurt Aland și Barbara Aland, *The Text of the New Testament. An Introduction to the Critical Editions and to the Theory and Practice of Modern Textual Criticism*, trad. Erroll F. Rhodes, ed. a 2-a, Eerdmans, Grand Rapids, Mich., 1989, p. 284–285.

⁴ Alte exemple pot fi găsite în Bruce M. Metzger, *Text of the New Testament*, p. 253–254.

În cazul mai multor vocale și diftongi (combinații de vocale cum ar fi *ai, ou, oi, ei, eu*) s-au pierdut treptat sunetele distinctive și au ajuns să fie pronunțate la fel. O variantă considerabilă apare la Romani 5:1. Ar trebui să înțelegem aici, oare, „Deci fiindcă suntem socotiți neprihăniți, prin credință, avem [ἐχομεν, *echomen*] pace cu Dumnezeu, prin Domnul nostru Isus Hristos“ sau „Deci fiindcă suntem socotiți neprihăniți, prin credință, haideți să avem [ἐχωμεν, *echōmen*] pace cu Dumnezeu, prin Domnul nostru Isus Hristos“? Diferența constă aici în pronunțarea celei de-a treia litere din cuvântul grecesc fie scurt (o, *omicron*), fie lung (ω, *omega*).

Se mai făcea adeseori confuzie între anumite pronume grecești:

ἡμεῖς (*hēmeis*) și ὑμεῖς (*hymeis*)
 ἡμῖν (*hēmin*) și ὑμῖν (*hymīn*)
 ἡμᾶς (*hēmas*) și ὑμᾶς (*hymas*)

Observăm, în acest sens, lecțiunea alternativă semnalată în traducerile englezești ale Bibliei la 1 Ioan 1:4. A spus oare Ioan: „Vă scriem aceste lucruri pentru ca bucuria noastră [ἡμῶν, *hēmon*] să fie deplină“ sau „Vă scriem aceste lucruri pentru ca bucuria voastră [ὑμῶν, *hymōn*] să fie deplină“?

c. Erori de scriere

Deși majoritatea erorilor neintenționate sunt rezultatul a ceea ce copiii au văzut sau au crezut că văd, altele sunt rezultatul a ceea ce au scris. Un exemplu în acest sens este Luca 2:14. Această vestire a îngerului care ne este tuturor familiară apare, în KJV, într-o formă destul de diferită față de forma prezentă în alte versiuni mai noi, cum ar fi NIV sau NRSV (vezi Tabelul 7.1).

Diferența în limba greacă (și las aici deoparte problema limbajului inclusiv din traducerea NRSV) dintre varianta din KJV – „bunăvoire față de oameni“ (εὐδοκία, *eudokia*) – și varianta din NRSV – „între cei plăcuți Lui“ (εὐδοκίας, *eudokias*) constă în *ς* final. Ce cuvânt a scris, de fapt, Luca? Dacă este vorba de εὐδοκίας, atunci să fie, oare, omiterea lui *ς* un simplu accident de scriere?⁵

⁵ Mulți dintre cititorii publicației *Reader's Digest* citesc cu mare plăcere secțiunea „Pardon, Your Slip Is Showing“, pentru greșelile de scriere sau de tipar pe care le semnalează aceasta. Remarcabile prin efectul lor umoristic, două erori din numărul pe luna ianuarie a anului 1992 ilustrează cât de ușor se pot strecura greșeli într-un text. Buletinul informativ al unei biserici din Sarasota, Florida, spunea astfel: „De studiat Matei 14:22-23, «Jesus Walks on Walter» [umorul apare aici din cauza ortografierii defectuoase a lui *water* – „apă“ drept „Walter“ – nume propriu; pe fondul regulii după care, în titlurile în limba engleză, toate substantivele încep cu majuscule, greșeala devine greu sesizabilă

Tabelul 7.1 Luca 2:14

KJV

Slavă lui Dumnezeu întru cele de sus și, pe pământ, pace și bunăvoință față de oameni.

NRSV

Slavă lui Dumnezeu în cerurile cele mai înalte și, pe pământ, pace între cei plăcuți Lui.

d. Erori de judecată

O altă sursă de variante a fost determinată de neglijența copiștilor, cărora fie nu le păsa, fie nu erau capabili să discearnă unele probleme evidente. Se întâmpla, așadar, uneori ca anumite glose sau corecturi pe marginea filelor unui manuscris să fie inserate în textul propriu-zis; alteori, cuvintele din original erau înlocuite cu sinonime; alteori se întâmpla ca un copist să scrie din greșeală un cuvânt mai obișnuit în locul unuia mai puțin comun. Un exemplu clasic pentru acest tip de erori îl constituie Luca 6:42: „Scoate întâi bârna din ochiul tău și atunci vei vedea deslușit să scoți paiul din ochiul fratelui tău.“ În loc de *κάρφος* (*karpfos*, „bârnă“), un copist a scris *κάρπος* (*karpos*, „rod“). Aici, Metzger și Ehrman fac o observație memorabilă: „Alte erori au apărut nu din cauza exercitării unei judecăți defectuoase, ci mai degrabă din lipsă totală de judecată. Numai o neatenție dusă la extreme, care depășește orice înțelegere, ar putea explica unele din absurditățile izvorâte din crunta ignoranță a unor copiști.“⁶

Cititorii dornici să găsească mai multe detalii și exemple și care au ocazia să consulte bibliografia recomandată referitor la critica textuală vor ajunge curând la concluzia că aceste erori săvârșite fără intenție reprezintă, la nivel textual, variante mai degrabă ne semnificative. Dat fiind că motivele producerii acestor variante sunt destul de evidente, experții sunt în măsură să descrie strecurarea acestora în anumite manuscrise și modul în care au fost perpetuate până în momentul în care cineva a găsit de cuviință să opereze corecturile necesare.

pentru cel care o produce, rămânând însă evidentă pentru cel care receptează mesajul și care citește, în loc de „Isus umblă pe apă“, „Isus calcă peste Walter“ – *n. trad.*]. Un alt buletin, al unei biserici din Lewiston, Idaho, spunea: „We need models for our «Satan and Lace Wedding Party»“ [greșeala constă aici în ortografierea cuvântului *satin* – „satin“ drept *Satan* – Satan; în loc de: „Avem nevoie de modele pentru petrecerea de nuntă cu satin și dantele“, mesajul devine, astfel: „Avem nevoie de modele pentru petrecerea de nuntă cu Satan și cu dantele“ – *n. trad.*] (p. 118).

⁶ Bruce M. Metzger, *Text of the New Testament*, p. 258.

INDEX TEMATIC

- abrevieri 12-15, 204
adoptianism 183
Africa, Africa de Nord 94, 213, 215, 252
agrapha 251
Agripa 146
Ahaia 111, 128
alcătuire, compoziție 30, 40, 51-52, 64-66, 70, 74, 76, 78-79, 81, 84-85, 107, 147-151, 153, 155, 159, 261
Alexandria 29-30, 129, 136, 142, 216-217, 219, 253, 261
Alexandria, biblioteca din 23-24, 30, 193, 205, 216-217
Alexandria, școala catehetică din 94, 130, 217
alexandrin 28, 221, 222, 238, 268
alexandrini, Epistola către 117
Alexandru Ianeu 32, 38
alterare 183
amanuensis 109-112, 124, 251
anonim, anonimă 34, 81, 143, 155, 207, 251
Antioh al IV-lea Epifanul 32, 38
Antiohia Siriei 51, 61, 77, 98, 104, 214, 216, 217-218
aparatură critică 232, 239, 251
apariție, punere în circulație 23-24, 47-48, 62, 89, 99, 127, 130, 133-134, 139, 141, 151, 160, 197
Apocalipsa (lui Ioan) 33, 36, 42, 156, 157-160, 167, 168, 169, 173, 178, 191, 202, 206, 207, 212, 247, 248, 249, 252
Apocalipsa lui Baruh 35
Apocalipsa lui Ezra 35, 36
Apocalipsa lui Pavel 117
Apocalipsa lui Petru 164, 166, 171, 247, 248
apocalipsă (specie literară) 36-38, 59, 64, 116, 157, 168, 179, 183
Apocalipsă, Mica (Marcu 13) 36, 64
apocrife, scrieri 30-37, 171, 179, 184, 202, 252
evanghelii, scrieri apocrife 43, 44, 142, 152, 184
Noul Testament 86, 118, 142
Vechiul Testament 31-34
apoftegmă 58-59, 252
apokalypsis 157, 252
Apolo 155
apologetic 31, 51, 56, 61-64, 84, 86, 100, 199
Apostol (*apostolos*) 212, 202
apostol, apostolic 12, 27, 53-55, 64, 81-82, 85, 86-88, 89-90, 95, 96, 97, 98, 101-103, 104-106, 108-120, 121, 125,

- 127-130, 139, 140-142, 146, 148,
149-151, 155, 156-157, 163-168, 171,
173-174, 176-177, 179, 197, 254, 260
autoritate 115-116, 118-119, 127-129,
141-142, 164-166
învățătură 116, 118, 141-142, 150,
163, 164-165, 174
primat 179
Apostol-evangheliar (*apostoloeuange-
lion*) 212
apostolicitate 117-118, 141-142, 150,
163, 164-165, 174
Apostolikon 134
Aquila 31, 112
Arabia 98
aramaic 30, 44, 49-50, 212, 214, 215,
252, 255, 262
aramaică, evanghelie 50
Aristion 88
Aristofan din Bizanț 205
Aristotel 23, 40
armeană, limba 91, 209, 213
armonie 90, 91, 96, 167, 214, 236, 252
armonizare 87, 230-231, 233, 238, 252,
254
Asia 147
Asia Mică 121, 123, 128, 133
Asiria 22
Atanasie 142, 155, 159, 177, 217, 246,
248
Epistola festivă 153, 167
Atena 23, 98, 146
Augustin 172, 213, 246, 257
ipoteza augustiniană 257
autor. *Vezi* paternitate
- Babilon, babilonian 22, 23, 46, 48, 188,
262
baptismal. *Vezi* botez
Barnaba, Epistola lui 12, 133, 164, 166,
170-171, 248, 249
Baruh 32, 35, 36, 244
- bătrâni 45-46, 88, 89, 147, 156, 206
Beatty, Chester 91, 136, 191
Bethabara 231
bêrit 96
biblia 131, 196-197, 252
Biblia (Scriptura) 12, 18, 22, 31, 31-34,
87, 94, 95-95, 126, 169, 171, 236, 252
canon 18, 87, 95-96, 134, 140, 169,
171, 253
ebraică 25, 26-29, 48, 49, 243-245
latină 24, 206, 263
latină veche 234
bibliotrie 252
biblion 196, 252
biblioteci 23-26, 39, 193, 205
biblos 189, 196, 252
biografie 41, 55, 81, 83-84, 93, 98, 102,
127, 179
Biserica Ortodoxă (Răsăriteană) 30, 31,
34, 136, 137-138, 142, 151, 155, 159,
167, 170, 179, 219, 243-245, 253
Biserica Romano-Catolică (Apuseană)
137, 142, 153, 155, 170, 171, 177, 179,
215, 252, 253
biserici de casă 25, 127, 216
Bitinia 147, 260
Bizanț, bizantin 206-207, 209, 217-223
botez 39, 40, 44, 59, 106, 148-149, 231,
233
- Cairo 25, 39, 191
Calvin, Jean 165, 171
Canaan 22
canon, canonizare 18-19, 28-29, 35, 80,
86, 95, 103, 107-108, 115, 116-120,
125, 127, 137-138, 140-142, 148-152,
154-155, 158-161, 162-172, 179-181,
255-256
canon în canon 171-173
canon închis 134, 170-171
canonul apusean 142, 153, 155, 170-
171, 173, 178

- canonul Cheltenham 173
 canonul creștin 86-88, 134, 171-172
 canonul ebraic 28-29, 30, 243-245
 Canonul/Fragmentul Muratori 93-94, 125, 137-138, 140, 142, 151, 157, 165, 247, 253
 canonul Noului Testament 19, 86-88, 88-93, 107, 116-117, 134, 137-138, 143-144, 148-149, 153-154, 162-180, 253
 canonul ortodox 179, 243-245, 252
 canonul paulin 134, 136, 138, 140-142
 canonul protestant 30-31, 179, 243-245, 252
 canonul răsăritean 30, 125, 155, 159, 170-171, 179
 canonul romano-catolic 30-31, 170-171, 179, 215, 243-245, 252
 canonul Vechiului Testament 17-19, 26-27, 169, 243-245
 deuterocanonic, pseudoepigrafe 32, 34-37, 115-116, 119-120, 167-168, 179-180
 evanghelie, evanghelii 43, 81-96, 251, 263
 Marcion 141-142
 Vezi și Marcion, lista lui Marcion
 Muratori, canonul.
 Vezi canon, canonizare
 ordinea canonică 172-172, 177-179
 Capadocia 147
 Carp 131, 147
 Cartagina 24, 94, 208, 215, 217, 218, 219, 252
 Sinodul de la 95, 141, 153, 170-171, 172, 177, 248, 261
 Al treilea sinod de la 159, 170-171
 cateheză 86, 94, 148, 166, 217, 253
 catolic. *Vezi* romano-catolic
 catolicitate.
 Vezi universal, universalitate
 Cântarea cântărilor 33, 244
 cărturar 45-46
 cerneală 56, 194-195, 200, 209
 Cezareea 44, 66, 69-70, 216-218
 biblioteca din Cezareea 24
 Chi Ro 205
 Chiril al Ierusalimului 33
Christos 27, 205
 Cicero 23, 25, 41, 110, 194
 Cincizecime 27, 51-52, 214, 243, 263
 cinici 41, 254
 Ciprian 151, 246
 circulație, a pune în circulație 18, 24, 50-52, 55, 60, 62, 78, 81, 86, 88, 120, 121, 122, 127, 130-133, 134, 136, 138-139, 141, 151, 153, 160-161, 162, 197-198, 210, 213, 217, 236, 254
 Clement Alexandrinul 94, 138, 152, 168, 172-173, 246
 Clement Romanul 24, 26, 95, 118, 126-127, 133, 136, 155, 169, 217, 246
 1 *Clement* 12, 24, 118, 125, 126, 167, 169, 170-171, 249, 251
 2 *Clement* 12, 95, 118, 170-171, 249, 251
 coautor 17, 110-113, 124, 132
 codex 30, 144, 174, 178-179, 190, 192-194, 196, 197-199, 202, 253
 Alexandrinus 30, 136, 170-171, 177-178, 202, 206, 217, 221, 222, 238, 249, 251
 Bezae Cantabrigiensis 144, 173, 202
 Cheltenham 173
 Chester Beatty 136
 Claromontanus 171, 173, 202
 Ephraemi 178
 Gigas 193
 Sinaiticus 170, 173, 178, 199, 201, 202, 249
 Vaticanus 178, 199, 202, 206, 219, 249
Codul lui Da Vinci 181
 coexpeditori 104, 112

- colaborator 108, 109, 111-113, 114-115, 132, 139
- colaționare 253
- colecție, culegere 18, 19, 22-26, 64-65, 71, 73, 93, 127-130, 131-132, 139-140, 153, 160-161, 164, 179-180, 199, 254
- a celor patru evanghelii 18, 85-88, 90, 93, 144
- a celor șapte biserici 134-135, 175
- a epistolelor lui Pavel 18, 127-130, 131-132, 139-140
- premarcionită 134, 176
- colofon, colofoane 206, 208, 253
- Cologny 191
- colometrie 210
- Colose 123, 124, 128, 175
- compilație 159
- Conciliul de la Roma 153
- Conciliul de la Trento 171, 253, 263
- condei 56, 194-196, 201, 222
- conflație 232, 253
- Constantin 170, 208, 218, 219, 253
- Constantinopol 218, 219
- Sinodul al treilea de la 159
- contrageri 204-205
- copiatori, copiști 183, 204, 206, 208-209, 224-225, 230-231, 232, 235-236, 239-240, 254, 256, 257, 260
- copii 23, 25, 39, 49, 90, 109, 120, 127, 130, 131, 139, 162, 188, 191, 194, 208-209, 210, 213, 215-216, 219-220, 235, 252
- copii existente 49, 120, 136, 140, 191, 211
- copt 30, 190, 211, 213, 214
- Corint 24, 98, 107, 109, 122, 123, 126, 128, 129, 175
- Istmul Corint 127
- corinteni 101, 120, 127, 128, 135, 136
- 3 Corinteni 117, 140
- corpusul paulin 108, 127-134, 136-137, 138, 140-142, 161, 162, 163, 178, 179, 196, 254
- corupere 183
- crez 106, 148
- critică 80, 102, 139, 156, 165, 179, 214, 251, 254
- a formelor 54-61, 64, 75, 76, 85, 252, 254
- a redactării 70, 75-80, 85, 254
- a surselor 66, 70, 85, 254, 258, 259
- de text, textuală 18, 138, 183, 185, 202, 211, 217, 220-223, 224-225, 229, 237, 239-240, 251, 252, 253, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 263
- istorică 80
- literară 80
- narativă 80
- retorică 80, 101, 102
- cult. *Vezi* închinare
- cuneiformă 188
- cursivă 200-201, 203, 259
- Cuvântul
- lui Dumnezeu 44, 92, 222, 224, 239
- al lui Isus, Domnul 55, 61, 82, 84, 85-86, 88, 93, 164, 172
- întrupat 63, 222
- Damasc 51, 98, 104
- Documentul de la Damasc* 39
- Damasus, Papa 215
- Daniel, cartea lui 23, 36, 243
- Decapole 44
- Decius (împărat roman) 219
- deuteropaulină 111, 118-119, 129-130, 254
- ipoteza 111, 113-116, 139, 141
- diaspora 26, 29-31, 35, 254, 255
- Diatessaron* 87-88, 90-91, 96, 167, 214, 254
- diathēkē* 96, 259
- diatribă 41, 100, 153, 254
- dictare 110, 193-194, 222, 227, 251, 257

- didachē* 53, 257
 didactic 51, 64, 86
Didahia (sau *Învățătura celor doisprezece apostoli*) 12, 86, 182, 248, 254
 Dioclețian 25, 219
 disidență verbală 238
 distribuire geografică 127-128, 139, 238
 ditografie 167, 183, 254
 docetism 167, 183, 254
 documente/texte, Noul Testament 64-65, 119-120, 162, 164, 190, 192
 Domițian 24, 148, 158
 dovezi
 externe 29, 125, 143, 150, 207, 238
 interne 125, 143, 148, 149, 207, 238
 Duhul Sfânt 27, 44, 53, 92, 144, 168, 170, 172, 179, 186, 260
- ebionit 255
 Ebla 188
 Eclesiasticul. *Vezi* Sirah
 editare, redactare 23, 24, 41, 42, 46, 56, 57, 65, 70, 75, 85, 87, 94, 107, 108-113, 120-122, 128-130, 131-132, 134, 139, 141, 144, 151, 152, 155, 159, 160, 179, 190, 218, 219. *Vezi și* critică, a redactării
 a celor șapte biserici 134-135, 174
 ediție (ediții) 24, 171, 172, 175-176, 198, 211
 ediție completă 132
 ediție lărgită 132
 ediții complete 132
 a lui Marcion 87, 135-136, 142, 247
 prima ediție 90
 editor, redactor 75, 79, 110, 121, 131-132, 139, 153, 157, 172, 174, 177, 206, 261
 Efes 24, 98, 107, 109, 114, 121, 128, 129, 130, 156-157, 159, 175, 191, 216
 Egipt, egiptean 22, 23, 25, 40, 43, 99, 133, 188, 189-191, 192, 217
 eisegeză 255
- ekklēsia* 255
 elenism, elenistic 31, 35, 36, 38, 40, 83, 98, 102, 144, 150, 254, 255, 256, 257
 istoriografie elenistică 144
 emendare 183
I Enoh 35-36
 Epafra 112, 159
 Epafrodit 123
 Epicur 23
 epidictic 100
Epistola lui Barnaba.
 Vezi *Barnaba*, *Epistola lui*
 epistole, scrisori 17-17, 23, 26, 41-42, 51, 74, 98, 99, 101, 102, 103, 107-136, 137-138, 157, 158, 160, 162, 165, 168, 173-174, 191, 198, 202, 207, 212, 244-245, 248, 249, 251, 254, 255, 257, 258, 261, 263
 circulare 121, 127, 153
 ducerea lor 123-124, 127-128
 după expediere 122
 greco-romane 41-42, 99
 înainte de expediere 122, 216
 ocasionale 107, 130, 135
 pseudonime 100, 111-112, 132, 148-151
 sobornicești/generale 51, 121, 122-123, 125, 147-155, 153, 174, 177, 191, 198, 202, 248, 251, 255, 261, 263
 tipuri 41-42, 47, 99-100, 115-116
 epistolele pastorale 56, 63, 113-114, 119, 127, 129, 132, 133, 141-142, 176, 255
 epistolele sobornicești. *Vezi* epistole
 Erasmus din Rotterdam 172, 220-221, 253, 255, 262
 erezie, eretici 55, 63, 86-88, 125, 141, 167, 183, 236, 254, 256
 eroare 200, 209, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 232
 neintenționată 225-229
 scribală 179, 254, 256, 257

- de transcriere 209
- esenieni 38, 255, 261
- eshatologie 38, 39, 157, 252, 255
- etiopian 213
- euangelion* 82, 92, 212, 256
- Eumenes al II-lea 193
- Eusebiu de Cezareea 24-25, 26, 60, 64, 65, 82, 88-89, 94, 95, 117, 125, 137, 147, 149, 151, 152, 153, 155, 157, 159, 167, 172-173, 177, 215, 217-218, 219, 246, 248, 258
- Evangelhia (vestea bună) 28, 41, 50, 62, 64, 76, 81-85, 92-93, 101, 102, 146, 167, 168, 213, 214, 256
- Evangelhia adevărului* 86
- Evangelhia egiptenilor* 86, 94
- Evangelhia evreilor* 94
- Evangelhia lui Filip* 86, 142, 164, 181
- Evangelhia lui Petru* 86, 125, 164, 183
- Evangelhia lui Toma* 86, 142, 164, 183
- Evangelhia Mariei* 181
- evangelhia primitivă (Urevangelium) 263
- evangelhie, evanghelii 24, 26, 28, 33, 39, 40, 41, 43-96, 101, 102, 116, 117, 134, 140, 143-144, 160, 161, 164, 168, 172-173, 179-180, 182, 191, 198, 202, 207, 208, 211, 212, 214, 216, 230, 248, 251, 252, 254, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263
- armonia celor patru evanghelii 167, 214, 236, 252
- canonizarea 168, 172-173, 179-180, 182
- evanghelii paralele
- evangheliile sinoptice 66-75, 86, 142, 260
- Vezi și ipoteza celor patru documente*
- împătrita evanghelie, patru evanghelii 85-88, 90-96, 157, 162, 178, 182, 214, 254. *Vezi și Diatessaron*
- sinopsa 66, 138
- specie literară 81-85
- evangelist 54, 55-57, 60, 70, 73-75, 75-76, 79-80, 83, 84-85, 254, 256, 258
- Evrei, Epistola către 33, 40, 100, 107, 117, 132, 136, 138, 142, 147, 154-155, 160, 165, 167, 170, 171, 175, 177-178, 196, 212, 247, 248, 249, 254
- exēgeomai* 256
- exegeză 48, 234, 256
- alegorică 234, 256
- exortăție 41, 56, 59, 100, 103, 106, 116, 154-155, 253, 260
- Ezra (Ezdra) 32, 33, 46, 243, 244
- 4 Ezra* 36
- Fapte (Faptele Apostolilor) 27, 41-42, 53, 61-62, 82, 97-98, 127, 130, 143-147, 160, 173-174, 177, 191, 195-196, 202, 212, 214, 247, 248, 249
- farisei 26, 45-47, 231, 257
- Felix 146
- Fericirile 66, 68
- Festus 146
- Filimon 100, 107, 112, 123, 132, 133, 134, 135, 137, 138, 142, 166, 175, 176, 200, 207, 247, 249, 255, 257
- Filip 88, 142, 179, 233
- filipeni, Epistola către 100, 107, 121, 123, 128, 134, 135, 137, 175, 176, 177, 247, 249, 255, 257, 258
- Filipi 98, 107, 112, 128
- biserica din 98-107, 123, 133, 175
- Filon din Alexandria 256
- Formgeschichte* 54
- Fragmentele unei lucrări țadochite* 39
- Gaius 147
- Galatia 107, 128, 147, 175
- Galia 92, 208, 213, 215
- Galileea 43, 44, 51, 64, 71, 84
- Geneva, Versiunea 206